

*Утюж І.Г., Денисенко В.В., Самура Б.Б.,
Беленічев І.Ф., Горчакова Н.О., Бухтіярова Н.В.,
Сепетий Д.П., Алієва О.Г., Демянюк М.С.*

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ МЕДИЦИНИ

Монографія

За загальною редакцією І.Г. Утюж

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ МЕДИКО-ФАРМАЦЕВТИЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Утюж І.Г., Денисенко В.В., Самура Б.Б., Бєленічєв І.Ф., Горчакова Н.О.,
Бухтіярова Н.В. , Сепетий Д.П., Алієва О.Г., Демянюк М.С.

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ МЕДИЦИНИ

Монографія

За загальною редакцією І.Г.Утюж

Дніпро
Журфонд
2025

УДК 61:1]“20”

C89

*Рекомендовано до видання Вченою Радою
Запорізького державного медико-фармацевтичного університету
(протокол № 12 від 24.06.25 р.)*

Рецензенти:

В. Б. Ханжи – д-р філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, біоетики та іноземних мов Одеського національного медичного університету.

О. Є. Ядловський – д-р біологічних наук, професор, директор ДУ «Інститут фармакології та токсикології Національної академії медичних наук України».

C89 **Сучасні проблеми філософії медицини** / І.Г. Утюж, В.В. Денисенко, Б.Б. Самура, І.Ф. Беленічев, Н.О. Горчакова, Н.В. Бухтіярова, Д.П. Сепетий, О.Г. Алієва, М.С. Демянюк. – Дніпро, Журфонд, 2025. – 216 с.

Монографія присвячена актуальним проблемам сучасної філософії медицини у соціально-філософському, епістемологічному, та аксіологічно-етичному вимірах. Матеріали, включені до монографії, можуть бути корисними для науковців, науково-педагогічних працівників, аспірантів та студентів закладів вищої медичної освіти.

УДК 61:1]“20”

ISBN 978-966-934-692-6

© Колектив авторів, 2025.

© Запорізький державний медико-фармацевтичний університет, 2025.

© Журфонд, 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ФІЛОСОФІЯ МЕДИЦИНИ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ.....	5
1.1. Вступ до філософії медицини: філософська картина світу та медицина.....	5
1.2. Актуальні проблеми філософії медицини: соціально-філософський аналіз.....	29
1.3. Політизація тілесності: біополітична концепція та її трансформація в ХХІ ст.....	54
РОЗДІЛ 2. ЕПІСТЕМОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС ФІЛОСОФІЇ МЕДИЦИНИ.....	84
2.1. Методологічна матриця в медицині: теоретико-практична мудрість клініциста.....	84
2.2. Фармацевтичні та етико-правові аспекти токсикологічних досліджень: вибір між інформативністю та гуманністю.....	106
РОЗДІЛ 3. ЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ В МЕДИЦИНІ ТА БІОЕТИЦІ.....	136
3.1. Теорії персональної ідентичності як призми розгляду біоетичної проблематики.....	136
3.2. Філософські та етичні питання медико-біологічних досліджень.....	162
3.3. Пацієнт як суб'єкт гідності: дестигматизація онкохвороби в клінічному дискурсі та освітній парадигмі медицини.....	196
Відомості про авторів.....	216

1.3. Політизація тілесності: біополітична концепція та її трансформація в ХХІ ст.*

Постановка проблеми. Філософія медицини як міждисциплінарна галузь досліджує не лише онтологічні та епістемологічні основи медичної практики, а й її етичні, соціальні та політичні виміри. У сучасному світі, де медичні технології дедалі глибше проникають у людське життя, а межа між лікуванням та контролем над тілом розмивається, особливої актуальності набуває біополітичний підхід. Від часу концептуалізації Мішелем Фуко понять «біовлади» та «біополітики», дискусія про взаємозв'язок медицини, влади та тіла зайняла центральне місце у філософських дослідженнях.

Біополітика як концепт охоплює механізми контролю за життям, регуляцію тіл, популяцій та процесів здоров'я і хвороби. Медична система в такому контексті постає не лише як сукупність знань і практик, спрямованих на зцілення, а й як інструмент нормалізації, стандартизації та дисциплінарного впливу. Таким чином, медицина стає частиною ширшого біополітичного механізму, який формує уявлення про «нормальне» і «патологічне», «життєздатне» і «зайве» життя.

У ХХІ столітті, з розвитком біотехнологій, генної інженерії, цифрової медицини та систем громадського здоров'я зростає актуальність філософського осмислення біополітичного потенціалу медицини. Пандемія COVID-19, наприклад, стала глобальним тестом для сучасних біополітичних режимів: держави впроваджували карантинні заходи, обмеження свобод, масові вакцинації та цифрове стеження під гаслом збереження колективного здоров'я.

Сучасна філософія актуалізувала питання термінологічного визначення понять «політичне», «політика» та їх межі. Соціо-політичні зміни останніх років (революція, пандемія, війна) суттєво трансформували розуміння функцій держави, змісту державної політики та механізмів реалізації політичної влади, що спрямовані на контроль над поведінкою її суб'єктів, що дозволяє констатувати становлення біологічної функції держави.

Ми спостерігаємо розширення напрямків діяльності держави за рахунок збільшення контрольних повноважень щодо громадянського суспільства та приватного життя людини. Сьогодні ми можемо говорити про факт поширення регуляторних зусиль державної влади на ті сфери людського буття, які раніше були поза нормотворчих інтересів держави. В першу чергу, це стосується біологічного існування людини, процесів і соціальних відносин, пов'язаних з фізіологією, народжуваністю, смертністю тощо. В сферу державного нагляду і регулювання потрапили питання тілесності людини.

*© Денисенко Вікторія Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент, старший викладач кафедри суспільних дисциплін Запорізького державного медико-фармацевтичного університету, 2025

Порушення тілесної автономії, прагнення держави регламентувати процеси народження і смерті є безперечною ознакою тоталітарного режиму. Історія ХХ століття дала тому багато прикладів. Поява нових форм антропоцентричного авторитаризму в ХХІ ст. демонструє розширення змісту біополітичної функції держави. Натомість ліберальна демократія наголошувала на неприпустимості державного втручання в ці питання, презентуючи автономію громадянського суспільства і приватного життя як базову свою цінність.

Фактором, що посилює біополітичний нагляд, є розвиток інформаційних систем, засобів збору та обробки інформації, технологізація процесів аналізу даних. Ці тенденції суперечать загальним ідеалам свободи та гуманізації в сфері політики і права.

Демографічна політика як комплекс державних заходів, спрямованих на регулювання рівня народжуваності, в тій чи іншій формі властива будь-якій державі, демократії не є виключенням. Елементи біополітики є в усіх політичних режимах. Проте у ХХІ столітті відбуваються процеси, які змушують навіть країни «західної демократії» переглянути свої підходи до цього. Це очевидна на сьогодні тенденція до зменшення народжуваності (завершення демографічного переходу в розвинутих країнах та його початок в країнах, що розвиваються), що дозволяє багатьом вченим говорити про проблему депопуляції (Eberstadt 2004).

Це, а також реакція влади на коронавірус по всьому світу, демонструє, що заперечення державного контролю і маніпулювання життям як об'єктом влади більше не відповідає сьогоденню.

Біополітичний науковий дискурс демонструє нову логіку взаємодії державної політики і людського життя; пояснює механізми, через які людське життя, наше біологічне існування структурується державною владою; сприяє новому розумінню закономірностей трансформації та напрямків розвитку сучасного суспільства і цивілізації.

Отже, метою даного розділу є теоретичне переосмислення і вивчення питань біополітики, біовлади, некрополітики на основі міждисциплінарного підходу із залученням даних і результатів досліджень з філософії, політології, соціології, гендерних досліджень, медицини.

Поняття «біополітика» корінням сягає в філософію Аристотеля і його «*bios politikos*» – «політичне життя». За Аристотелем, саме політичне життя є формою існування людини, відповідно людина визначається як політична істота, акцентується тісний зв'язок етики і політики. Проте сучасна біополітика ставить під сумнів самі межі політичного. Біополітика – ухвалення політичних рішень, що стосуються фізичного (біологічного) життя людини (влада над тілесністю). В рамках цього наукового напрямку розглядаються також питання кореляції між демографічною ситуацією в суспільстві (статеві-віковою пірамідою населення) та типом політичного режиму, залежність політичної поведінки індивідів від біологічних характеристик (стать, вік).

Теоретичну основу концепції біополітики заклали наукові праці Мішеля Фуко («Народження біополітики» (1978–1979 pp.), «Наглядати й карати: народження в'язниці» (1975 p.), «Треба захищати суспільство» (1975–1976 p.), «Історія сексуальності» (1981 p.)) (Foucault 2008; Фуко 2020).

В подальшому ідеї М. Фуко отримали розвиток в роботах Джорджо Агамбена «Homo sacer: суверенна влада і голе життя» (1998 p.) (Agamben 1998), Мауріціо Лаццарато «Від біовлади до біополітики» (2002 p.) (Lazzarato), Антоніо Негрі «Праця натовпу та тканина біополітики» (2007 p.) (Negri 2007), Акілле Мбембе «Некрополітика» (2003 p.) (Mbembe and Corcoran 2019), Роберто Еспозіто «Bios: біополітика та філософія» (2008 p.) (Esposito 2008), Юджина Такера, Ніколаса Роуза тощо.

Вони підняли питання управління життям та тілесністю, використання дисциплінарних практик та технологій контролю і нагляду в рамках різних політичних режимів, того, яким чином це перетинається із дискурсом турботи про безпеку і захисту прав і свобод людини.

Із цією сферою наукового пошуку тісно пов'язані питання антидискримінаційної біополітики, існування людини в рамках тотальних інститутів (клініка, тюрма, інтернат, армія тощо), взаємозв'язку біополітики з антропоценом, релігією, біоетикою, біобезпекою, розвитком технологій тощо. За останні десятиліття біополітика стала базовою концепцією наукових дискурсів навколо питань управління безпекою (Rose 2007; Dillon 2015).

Останнім часом проблематика біополітики постала в наукових розробках вітчизняних вчених, переважно в контексті політичної науки (Кравець 2016; Шевчук 2010; Калюжна 2023; Омельченко 2019; Стегній 2021; Костючков 2020; Костючков 2014; Шаповалова 2021).

1. Історико-філософський аспект біополітики.

Теоретично-світоглядні основи біополітики

Біополітика – відносно новий напрямок наукових досліджень, його становлення пов'язане з працями вчених ХХ ст., проте своїми філософським коріннями спирається на наукові розробки попередньої доби. Підґрунтям концепції біополітики є органічна теорія Герберта Спенсера (вперше викладена у роботі «Соціальний організм», 1860 p.). В основі його теорії є ототожнення соціального організму біологічному. Головне тут сама ідея, що біологічні поняття і закони можуть застосовуватися для пояснення соціальних і політичних процесів, а суспільство як і живий організм існує за законом природного відбору. Подальший розвиток теорія Г. Спенсера отримала в біологічній концепції нації та держави (Х. Райтер), концепціях держави не як машини, а як живого організму, що підпадає під теорію органічного життя (В. Вільсон).

Коріння багатьох біополітичних практик ХХ ст. походить з євгенічних теорій. У 1883 році Франсіс Гальтон вперше запропонував для наукового обігу термін «євгеніка» (від грец. εὐ γενής – хорошого роду, знатний), під якою розумів певні соціальні впливи, що можуть покращити чи погіршити фізичні та розумові здібності людини. Спочатку цей підхід сприймався

позитивно, як методика удосконалення людської фізіології, боротьби із захворюваннями тощо. В ХХ ст. євгеніка стане основою тоталітарних практик генетичного удосконалення, «виведення» ідеальної людини, виключення «недосконалих» соціальних груп. Соціал-дарвінізм свого часу також багато в чому дискредитував євгеністичні ідеї.

Шведський соціолог і політолог Рудольф Челлен (1864–1922 рр.), автор поняття «геополітика» в своїй науковій праці «Держава як форма життя» (1916 р.) виводить п'ять видів державної політики і серед інших – демографічну політику. У 1920 р. Р. Челлен формулює термін «біополітика», визначає державу як «квазі-біологічний організм», а громадянську війну між соціальними групами досліджував з біологічної точки зору (Кравець 2016, с. 91).

Певні положення (щодо факторів, які визначають поведінку індивіда) біополітика взяла з біхевіоризму, напрямку психології, що вивчає проблеми соціалізації, вплив зовнішнього середовища на соціальну поведінку індивіда.

60-ті роки ХХ ст. стали періодом введення дефініції «біополітика» до глосарію політичної науки.

У 1964 р. Л. Колдуелл опублікував наукову роботу («Biopolitics: Science, Ethics and Public Politics») з питань публічної політики, визначив біополітику як політичні зусилля, спрямовані на приведення соціальних і етичних цінностей у відповідність з біологічними (Кравець 2016, с. 91). Ця праця заклала певну матрицю, що визначила подальші напрямки наукового дискурсу.

У 1967 р. Альберт Соміт на конференції з політичних наук виступив і доповіддю щодо біологічних передумов поведінки людини в політичній сфері. У 1968 р. він опублікував наукову працю «До більш біолого-орієнтованої політичної науки: етологія і психофармакологія», яка започаткувала біолого-орієнтовний дискурс для політичної науки (Somit 1968). Він висловив припущення, спираючись на дані етології та психофармакології (міждисциплінарне дослідження, що вивчає вплив ліків на настрої, відчуття, мислення і поведінку індивіда), що певні, хоча і не всі, причини соціальної політичної поведінки можуть обумовлюватися біологічними факторами, «генетично запрограмованими схильностями», а політичну науку треба збагатити даними біології для дослідження тих політичних феноменів і форм соціально-політичної поведінки, які не можуть бути пояснені суто на матеріалі суспільних наук, але потребують залучення біології та психофармакології (Somit 1968, р. 550).

У 1970 р. Томас Торсон видає «Біополітику» (Thorson 1970), де розвинув ідею використання методології природничих наук в соціально-політичних дослідженнях не тільки як аналогії, а як такої, що дозволить описати один процес з двох різних аспектів (Thorson 1970, р. 91).

Біополітична теорія Мішеля Фуко як теорія управління населенням.

Найбільшої популярності біополітика як оригінальний концепт влади набуває завдяки науковим роботам Мішеля Фуко. У 1975–1976 роках в коледжі де Франс він презентував курс лекцій «Треба захищати суспільство» (Foucault 2004). Подальший концептуальний розвиток проблематика біополітики отримала в праці М. Фуко «Воля до знання. Історія сексуальності», а також в циклах лекцій «Безпека, територія, населення», «Народження біополітики», прочитаних в період з 1977 по 1979 роки (Foucault 2008).

Державну владу М. Фуко розглядав як систему дисциплінарних і контролюючих структур. Він вводить в науковий дискурс поняття «дисциплінарне суспільство», суспільство, де влада має необмежені можливості та засоби нагляду, примусу, контролю, покарання щодо індивідів, використовує наратив «кризи», «безпеки», «війни», «порядку» для обґрунтування політичних рішень, що впливають на фізичне буття людини (Калюжна 2023, с. 81). М. Фуко збагатив політико-філософську науку концептом, заснованим на «етатизації біологічного», державній владі над тілесністю. Він констатував появу нової парадигми влади: дисциплінарний принцип відносин держави та індивіда змінився владою над людиною як біологічною істотою, це і є «етатизація біологічного».

М. Фуко говорить, що будь-якій державі властиве втручання в приватне життя, а відповідно тоталітарні тенденції. Сутність влади полягає у владі над тілом, якщо ви не можете контролювати тіло, ви не маєте влади. Прагнення влади до тотального контролю і управління – це невід’ємна ознака постаті суверена. Біополітика, згідно М. Фуко, – це управління і регулювання співвідношенням народжуваності і смертності, рівня відтворення тощо.

Ідея біополітики Мішеля Фуко заснована на подвійному ставленні держави і політики до життя: з одного боку людина, її життя, як соціальне, так і біологічне, є основним об’єктом управління, застосування державного контролю та примусу. З іншого боку, основним призначенням влади є піклування про людину і забезпечення її захисту, безпеки, прав і свобод (Foucault 2008; Foucault 2007).

М. Фуко визначає суверенно-правову владу як традиційне право суверена на вбивство, який з політичних мотивів без вагань і моральних докорів може пожертвувати життям людини. Ідея суверенної влади в розумінні М. Фуко походить з часів Стародавнього Риму і передбачає право суверена вбивати кожного, хто порушує його закони, або іншими словами, право вирішувати питання життя і смерті, позбавити життя, або дозволити жити. Сучасна людина – це тварина, чиє політичне життя ставить під питання її існування як живої істоти. Право на життя і смерть реалізується тільки у рівновазі і завжди з перевагою смерті. Право суверенної влади на життя починається з того моменту, коли у суверена з’являється право вбити. М. Фуко визначає це як «поріг біологічної сучасності» суспільства, де людина є засобом для досягнення стратегічної політичної мети. Лише від волі суверена залежить, яке право дарувати: на життя чи на смерть (Калюжна 2023, с. 81–82).

На противагу суверенній владі, появу дисциплінарної влади М. Фуко відносить до кінця XVII ст. і пов'язує з філософським відкриттям людини як об'єкту пізнання, який можна спостерігати, вимірювати, впорядкувати, контролювати. Об'єктом дисциплінарного впливу держави стало людське тіло, яке підлягає систематичному тренуванню, маніпуляціям, контролю. Слухняність і підпорядкування як тип тілесності забезпечив дисциплінарний тип влади. Для цього влада використовує різні технології: ізоляція індивідів в рамках окремих розмежованих просторів, дисциплінарний нагляд і систематичне тренування з метою забезпечити корисність індивіда і формування абсолютної слухняності, тотальне спостереження і нагляд. Дисциплінарна влада прагне перетворити суспільство на слухняні тіла і змусити брати участь у суспільних процесах з метою отримання економічної вигоди.

М. Фуко розвиває ідеї І. Гоффмана (праця І. Гоффмана «Тотальні інститути», 1963 р.) щодо тотальних інститутів (Goffman 1970) в концепції дисциплінарної влади, говорить про «анатомо-політику людського тіла», коли окремі тіла тримаються під наглядом, навчанням та, якщо потрібно, покаранням в центрах ув'язнення та виправних установах. Цьому присвячено його концептуальну роботу «Наглядати і карати», у якій поняття біополітики розкривається стосовно суверенітету і дисципліни (Фуко 2020). Дисциплінарний контроль суспільства і держави над людиною реалізується не лише через ідеологічні інструменти державної політики, яка формує певний світогляд і свідомість, але й через тіло.

У другій половині XIX ст. парадигма дисциплінарної влади змінюється. Влада тепер ставиться до людини не як до суб'єкта, що підпорядковується і дисциплінується, а як до живої істоти. Саме такий тип влади М. Фуко ототожнив з біополітикою.

У праці «Воля до істини: по той бік знання, влади і сексуальності» М. Фуко розглядає, як наукові відкриття в біології вплинули на політичний контроль впродовж XIX та XX ст. Він визначає владу як використання різноманітних методів для підпорядкування тіл і всебічного контролю за населенням. Біополітика відповідно є методикою влади, заходами, метою яких є контроль за механікою глобальних біологічних процесів життя: народжуваність, смертність, тривалість життя, рівень здоров'я, хвороби.

Біополітика має справу не з окремою людиною, а з суспільством взагалі, з «суспільним тілом», вона спрямована саме на популяцію.

Появу цього нового типу влади М. Фуко обумовлює розвитком капіталістичної економіки і необхідністю кореляції процесів, пов'язаних з населенням. Для М. Фуко біополітика пов'язана з «людським капіталом», метою її є мінімізувати біологічні ризики (наприклад, захворювання) і водночас оптимізувати економічну ефективність для держави від використання як населення в цілому, так і окремого індивіда. «Людський капітал» формують система освіти і виховання, система охорони здоров'я, рівень медичного обслуговування, міграційні та демографічні процеси. Відповідно, це і є сфери біополітичного (Стегній, 2021, с. 182). «Контроль

суспільства над індивідами здійснюється не тільки через свідомість або ідеологію, але й у тілі й разом із тілом. Для капіталістичного суспільства найважливіші біополітичний, біологічний, тілесний виміри. Тіло – біополітична реальність; медицина – біополітична стратегія» (цит. за: Стегній, 2021, с. 182).

Вчений виокремлює основні напрямки орієнтації біополітичного типу влади. По-перше, сфера відтворення населення: питання народжуваності і смерті, динаміка кількості населення, тривалості життя, захворювання, епідемії, доступність і поширення медичного забезпечення, розвиток гігієни.

Другим напрямком є ситуації припинення активної соціальної діяльності індивідів (досягнення похилого віку, каліцтво тощо). Урбаністичне капіталістичне суспільство призвело до руйнування соціальних зв'язків, атомізації індивіда. Раніше саме суспільство, громада вирішувала проблему. Капіталізм актуалізував систему страхування людини, індивідуальні грошові накопичення, а головне – створення державної системи соціального і пенсійного забезпечення (пенсії вперше були введені в Німеччині за ініціативи Бісмарка).

Нарешті, третя сфера біополітики – вплив навколишнього середовища, не тільки природного (як то клімат, географія), але і штучно створеного (місто).

На думку М. Фуко, біополітична влада, на відміну від дисциплінарної, має прогнозувати, аналізувати ці феномени і впливати на їх наслідки. Якщо дисциплінарна влада прагне створити слухняне тіло, то біополітична влада має розробити механізми регулювання, мета яких передбачити, мінімізувати ризики і компенсувати втрати, тобто створити умови для безпечного існування населення.

Проте і дисциплінарна, і біополітична влади, з точки зору М. Фуко, мають не суперечити, а доповнювати одна одну механізмами регулювання, як в місті поліцейський контроль доповнюється санітарними умовами та правилами економічної діяльності.

Загалом біополітика держави спрямована на благо, забезпечення добробуту, процвітання населення. Проте вона може також виступати як фактор сегрегації та ієрархізації, забезпечуючи відносини панування та гегемонії, її єдиною метою є існування самої держави, а діяльність людей як живих істот оцінюється за їх здатністю забезпечувати процвітання держави (Foucault 2008).

Основним у концепті біополітики М. Фуко є поняття «нормалізація». Норма застосовується і до тіла людини, і до населення загалом, дозволяє дисциплінувати тіло і регулювати населення. Державний примус і контроль повинні корелюватися із загальновизнаними соціальними нормами (звичай, моральні, релігійні, правові норми тощо), таким чином набувати властивості легітимності, визнаватися суспільством такими, що відповідають нормальному порядку речей. Водночас, саме суверен, влада, можуть розширити рамку «нормального», «ренормувати», радикально змінити онтологічний зміст «нормального».

Біополітична філософія Джорджо Агамбена: homo sacer, надзвичайний стан та «голе життя».

Філософські концепції М. Фуко про біологічне життя та проблеми управління в останні роки були актуалізовані науковими працями італійського антрополога, філософа, соціолога, політолога Джорджо Агамбена про біополітичні властивості суверенної влади «Homo sacer. Суверенна влада і голе життя» (1998 р.) та «Надзвичайний стан» (2005 р.).

Дж. Агамбен, визнаючи безперечні переваги теорії М. Фуко, критикує останнього за свідоме уникнення розробки єдиної теорії влади. Дж. Агамбен доповнює філософію біополітики М. Фуко теорією «біовлади». Біовлада виникає в результаті етатизації біологічного життя за допомогою використання біологічних властивостей людського виду та його включення до політичних стратегій. Він аналізує конкретні методики державного контролю над тілом людини, політичні та дисциплінарні техніки, акцентуючи на тотальному підпорядкуванні особистості зовнішньому джерелу влади.

Дж. Агамбен наголошує, що будь-який політичний режим сьогодні є біополітичним, і акцентує на необхідності комплексного вивчення таких складових політичного режиму, як біополітичний та інституційний. Їх не можна вивчати окремо, адже саме акцептуція (сприйняття у якості нової норми) «голоного життя» становить сутність суверенної влади і всіх політичних режимів сучасності.

Право життя і смерті є прерогативою суверенної влади. Дж. Агамбен підтримує позицію К. Шмітта і використовує визначення суверена як такого, хто приймає рішення про надзвичайний стан і цим зупиняє дію правопорядку, відновлює стан нормальності (Стандратюк 2008, с. 380). Суверен володіє монополією на це рішення. Влада має право на «виключний випадок», який представляє собою факт, що порушує межі соціальної норми, який є «актом вилучення», який, таким чином, виводить соціальну норму з нормативної системи. Саме правило не припиняє існування, його дія лише тимчасово призупинена. Суверен визначає норму, а відповідно і стан нормальності.

Життя кожної людини пов'язане з цією системою виключень і призупинення соціальної норми, опиняється водночас всередині і поза правового порядку. Ця межа, це суверенне рішення і є визначенням суверенної влади. Основною претензією влади є не стільки право на введення надзвичайного стану, скільки право включати в правове поле те, що перебуває за його межами, поширювати свою регламентну владу на сфери, які раніше перебували поза державної уваги.

В сфері призупинення, надзвичайного стану, людське життя відновлюється в своїй первісній формі, кожен індивід стає «голим», позбавленим символічного захисного «одягу» законодавства. В цій ситуації виявляється суто біологічне існування людини, яке може бути знищене без вини та відповідальності. Так, пояснює Дж. Агамбен, нацисти виводили

євреїв з-під юрисдикції національного закону, а потім знищували їх у концтаборах. Концтабір є абсолютним виключенням із соціального простору, де людина повністю позбавлена будь-якої ідентичності крім того, що вона просто жива істота.

Дж. Агамбен вводить поняття «*homo sacer*», людської жертви, як основну фігуру і головний символ «виключення», поняття, запозичене ним із праці Помпея Феста «Про значення слів». «*Homo sacer*» населяє простір між законом і природою, це життя, виключене і з *jus humanum* (світського закону), і з *jus divinum* (релігійного закону), так що його можна вбити без звинувачення у вбивстві («людина сакральна» – термін римського права, що позначає засудженого злочинця, якого можна було вбити, але не дозволялося приносити в жертву богам через його нечестивість (Омельченко 2019, с. 395)). Він вилучався зі сфери дії закону, проте не потрапляв в сферу захисту богів.

Поняття «*homo sacer*» використовується Дж. Агамбеном для позначення результату функціонування біовлади, що позбавляє людину всіх її специфічних характеристик і зводить її до найелементарнішої властивості «бути живою». *Homo sacer* – це теоретична модель людини, індивід, особа, статус якої зведено до гранично низького, до біополітичної істоти, позбавленої всіх прав, у тому числі права вимагати справедливості по відношенню до себе або, принаймні, гуманної смерті (Калюжна 2023, с. 83).

Всі люди є *homo sacer* для суверена. Саме ця фігура є об'єктом політики, її «голе життя», нічим і ніким не захищене, яке можна відібрати, є першоосновою політичної влади. Дж. Агамбен в своїх дослідженнях робить акцент на секьюризаторському дискурсі «голоного життя», позбавленого сили та волі до діяльності (агентності). Суспільство акцентоване на захисті та заохоченні «голоного життя», тобто на надання пріоритету існуванню як такому. Воно або взагалі виключене з політичної сфери, або включене до неї у якості об'єкту з метою легітимації ієрархічної та примусової форми влади (Agamben 1998).

Аналізуючи біополітичні процеси, Дж. Агамбен використовує грецькі поняття *zoe* (біологічне («голе») життя, життя як таке, сам факт життя) і *bios* (суспільне життя людини, спосіб життя індивіда). Життя людини як таке, *zoe*, стає тим, на що поширюється правова регламентація держави (Agamben 1998, р. 16–17; Шевчук 2010, с. 66). Життя як таке в парадигмі біополітичної форми влади одночасно є суб'єктом і об'єктом політики, простором впливу і регламентації держави щодо людини і водночас місцем емансипації від влади. Дж. Агамбен приходить до висновку, що в рамках дисциплінарного суспільства, коли держава перетворює людину як живу істоту на свій специфічний об'єкт регулювання, водночас відбувається процес позиціонування людини як суб'єкта політичної влади, що тотожне розумінню сучасної демократії. Тобто філософ простежує зародження сучасної демократії з біополітичної моделі держави, як її сутнісну складову.

На підтвердження ідеї, що біополітика притаманна різним формам політичних режимів, Дж. Агамбен розвиває концепт «держави надзвичайного

стану». Він позбавляє концепцію надзвичайного стану прив'язки до конкретної епохи, стверджує, що це є сенсом і сутністю усіх форм влади – від Стародавнього світу до сьогодення. Проте сьогодні надзвичайний стан все більше стає фактично домінуючою управлінською парадигмою сучасної політики, має тенденцію до масштабування, оскільки пасивність народних мас, відсутність спротиву, унормування та навіть пропагування смерті, потенційно може перетворити все суспільство на *homines sacri*, які не розпоряджаються ані своїм життям, ані своєю смертю. Це становить основу всіх політичних режимі сучасності і перетворює будь-яку владу на біополітичну. Влада встановлює режим надзвичайного стану як норму соціального буття, робить його універсальною властивістю існування людини (Coleman and Grove 2009, p. 490).

Тобто саме біополітичний зміст солідаризує сучасні демократії, авторитарні та гібридні режими, тоталітарні режими минулого. Обґрунтування біополітики різне. Демократії маніфестують забезпечення свободи, прав, безпеки і щастя людини. Проте сутність політики, як і в недемократіях, зводиться до контролю і регламентації «голого життя» суверенною владою.

Біополітичною парадигмою сучасності, справжнім «простором виключення», на думку Дж. Агамбена, є «табір». Дж. Агамбен презентує метафору «табору» з психоаналітичною характеристикою життя сучасного суспільства. В ньому, на локалізованій і обмеженій території, юридичні норми перестають діяти, а життя є втіленням «голого життя», коли людське існування втрачає юридичну цінність. Але в певний момент, коли надзвичайний стан стає нормою, табір перестає бути виключенням. Попередній лад зруйнований. І держава починає поширювати систему свого політичного регулювання на піклування про біологічне життя людини, встановлює свій контроль над фактичним, «голим» існуванням індивіда. Саме таким чином, на думку Дж. Агамбена, відбулося формування табору, як відповідь на небажання суверенної влади перетворюватися на машину зі знищення людей, що не перебувають в її юрисдикції. Табір і є матрицею сучасної політики у різних його варіаціях (зони митного контролю, периферії міст), це однаково актуальне і в демократіях, і в авторитарних системах (Agamben 1998, p. 151). Дж. Агамбен приходить до висновку, що навіть табори смерті не є місцями знищення, антагоністичними до демократії, прав, свобод, законів, а скоріше крайньою формою расистської біополітичної технології, властивій демократії.

У своїх роботах Дж. Агамбен зосереджується на біополітичному аналізі німецького фашизму, де одним з проявів *homo sacer* є ув'язнені концтаборів, які втратили сенс життя, перетворилися на «живі трупи». Актуалізація біополітичної функції держави, на думку Агамбена, неминуче призведе до збільшення кількості тоталітарних режимів. Наприкінці ХХ ст. здавалося, що така політична форма залишилася в минулому, тоталітарні системи продемонстрували свою неконкурентноздатність перед ліберальною демократією, що дало підстави Френсісу Фукуямі говорити про «кінець

історії» в контексті закінчення ідеологічних протистоянь, глобальних революцій і війн, кризи авторитаризму і соціалістичного централізованого планування, активного просування демократії західного типу і вільного ринку в усьому світі, тобто в контексті соціо-культурної еволюції людства і досягнення ідеальної соціальної моделі людського співіснування (Fukuyama 1992). Проте сьогодні суверенна політика стає тоталітарною завдяки тому, що повністю перетворилася в біополітичну, коли будь-яке життя втрачає значення в умовах довільного політичного рішення верховної влади в ситуації байдужості до правової норми (Agamben 1998, p. 153, 217–218).

Для Дж. Агамбена біополітика у XX ст. є формою сили «змусити вижити», як стан мінімального людського життя, за межами якого є лише смерть. Він віддає перевагу терміну «танатополітика» (політика як смерть) замість «біополітика». Цей політико-філософський концепт став основою в подальшому для некрополітичної теорії А. Мбембе.

Майкл Хардт і Антоніо Негрі про глобальний світ і біополітичне виробництво.

Антоніо Негрі в своїх дослідженнях і аналізі біополітики також спирається на визначення, презентовані М. Фуко, стосовно того, що в певний період відбувається трансформація дисциплінарної влади з влади над індивідом у владу над населенням, що характеризується поширенням сфери політичного, тобто регламентованого і контрольованого державою, на основні аспекти життєдіяльності, як то народжуваність, смертність, медицина, гігієна, харчування, сексуальність. Він підтримує М. Фуко у визначенні мети біополітики як прагнення створити державу загального добробуту шляхом використання життя індивідів у якості робочої сили. Біополітика представляє собою «соціальну медицину», яка як спосіб управління життям реалізується в контролі над населенням, а життя стає сферою влади (Negri 2007).

Але далі з соціалістичної позиції А. Негрі говорить про основний напрямок діяльності держави – управління процесами суспільної праці, а відповідно, для нього біополітика не є деструктивним фактором, навпаки, виконує «функцію рушійної історії», мета якої – підвищення продуктивності. На противагу Дж. Агамбену, А. Негрі не розглядає біополітику як однобічний вплив і контроль суверена над людиною. Він констатує її водночас як зустрічний вплив – як «реакцію життя на владу», контрвладу, «момент виходу з підпорядкування» – через інститути, практики, зміну форм підпорядкування, процеси суб'єктивації, тобто формування із людини суб'єкта, необхідного для влади. Прагнення життя завжди супроводжується спротивом владі, і саме в процесі непокори формується суб'єктність.

Концепт біополітики А. Негрі розвиває у своїй спільній з М. Хардтом праці «Імперія» (Hardt and Negri, 2001) (яку іноді характеризують як «комуністичний маніфест XX ст.» (Шевчук 2010, с. 67)), що представляє собою аналіз нового світового порядку, побудованого на процесах

глобалізації. Поняття «Імперія» вони використовують саме як універсальний порядок, що не має меж і кордонів, а не як імперіалізм.

Як і Дж. Агамбен, вони критикують розуміння М. Фуко біополітики. Вони виходять з того, що процеси глобалізації вже не є просто фактом, а створюють нові правові визначення та втілюють єдиний наднаціональний образ політичної влади. Глобалізація змінила капіталістичний світ, вона є ефективною і незворотною. Ідея національної держави дійшла до свого занепаду, і на заміну їй приходить Імперія: «Імперія стає політичним суб'єктом, що ефективно регулює глобальний обмін, суверенною, мережевою владою, що править світом» (Hardt and Negri, 2001, p. 10).

Наступна теза: формування і розвиток сьогодні «суспільства контролю», що змінило дисциплінарне суспільство, де механізми примусу стають «демократичними», більш іманентними соціальному полю, поширюються на свідомість і тіла громадян. У своїх роздумах щодо трансформації державних систем вони спираються на біополітичну концепцію з метою пояснити сутність влади у суспільстві контролю. Сьогодні влада здійснюється за допомогою машин, які безпосередньо, цілеспрямовано впливають на свідомість (інформаційні мережі, комунікаційні системи) і тіла (системи моніторингу діяльності). Біовлада регулює суспільне життя зсередини, здійснює контроль за всім життям соціуму, стає невід'ємною життєвою функцією, яку кожен індивід приймає і виконує за власною згодою. Біовлада забезпечує виробництво і відтворення самого життя.

А. Негрі констатує, що біополітика поширюється в усіх сферах. Влада формує простір управління окремими індивідами за допомогою певної кількості дисциплінарних процедур (право, примус). Люди стають «набором живих істот», а суспільство – популяцією. Біополітика передбачає управління здоров'ям, гігієною, харчуванням, репродуктивними функціями, сексуальністю тощо, оскільки кожна з цих сфер в сучасних умовах глобалізації стала політичною проблемою. Біополітика інфільтрується в усі сфери життя, стаючи «невід'ємною і природною в тій мірі, в якій їй вдається інтегруватися в ідентичність індивідів та суспільства загалом» (Калюжна 2023, с. 81).

Своє розуміння біополітики Хардт і Негрі розвивають в праці «Множинність: війна і демократія в епоху імперій». Вони говорять про те, що війна перетворилася на постійну основу політики, на засіб контролю і дисципліни, коли військові методи використовуються не лише для досягнення політичних цілей, але й вирішення соціальних проблем. Водночас економічне виробництво так само стає біополітичним, спрямованим не лише на вироблення товарів, а створення комунікацій, спільнот і соціальних відносин загалом: «...війна, політика, економіка й культура Імперії стають способом виробництва суспільного життя в усій його повноті і, відповідно, формою біовлади» (цит. за: Шевчук 2010, с. 68).

Акілле Мбембе та некрополітичний аспект біополітики.

Термін «некрополітика» належить камерунському політологу Акілле Мбембе, який формулює некровладу і некрополітику як «управління смертю» (Mbembe and Corcoran 2019; Mbembe). Через 40 років після біополітики М. Фуко, А. Мбембе заново теоретизував біополітику через призму «некро» (смерті), що стало значним концептуальним відходом від західної думки. Це поняття викликало сильний спротив західної науки, яка заперечує її або, наприклад, намагається замінити її «танатополітикою» (Gržinić 2021, p. 221–222).

У фокусі наукової уваги М. Фуко є «жива істота», «тілесне, біологічне тіло», хоча філософ і наголошує, що сутність суверенної влади полягає в тому, щоб «дозволити жити чи змусити померти». Натомість А. Мбембе центральною категорією соціально-політичних досліджень розглядає «мертве тіло». Спираючись на основні тези концепції біополітики Мішеля Фуко, А. Мбембе, використовуючи фактологічну базу історії колоніалізму та антиколоніальної боротьби формулює концепцію некрополітики. Некрополітика – це темний бік біополітики.

Некрополітика розглядається як радикальна форма біополітики, коли мова йде про абсолютний контроль державної влади над особистістю і тілесністю індивіда аж до загрози безпосередньої смерті. Визначальною рисою некрополітики є нормалізація смерті (Калюжна 2023, с. 78).

Держава визначає, в якому порядку люди вважаються такими, що заслуговують на смерть, чия смерть важлива, а чия – ні (Mbembe, p. 11). В мирні часи це проявляється в тому, в якому порядку надавати медичну допомогу, особливо під час епідемій; в часи голоду – кого годувати в першу чергу (дитину чи працівника); під час війни – кого рятувати в першу чергу.

А. Мбембе відходить від традиційного для політичних наук визначення «суверенітет» як виключне право захисту національної держави та її кордонів. Він формулює це поняття поряд з терміном «біовлада» М. Фуко. Згідно М. Фуко, суверен визначає своє право на життя тільки здійснюючи своє право вбивати або утримуватися від вбивства. А. Мбембе розуміє суверенітет як здатність визначати, хто має значення, а хто – ні, хто є витратним матеріалом, а хто – ні (Mbembe, p. 11; Mbembe and Corcoran 2019, p. 69). Цей короткий і простий вислів: «хто має жити, а хто має померти» – найбільш лаконічне визначення некрополітики.

В фокусі некрополітики є біополітичні механізми і стратегії смерті, руйнування людських тіл і популяцій як центральний проєкт влади (Омельченко 2019, с. 396), поняття «некротила» – як специфічна форма терору.

На прикладі колоніальної окупації А. Мбембе визначає владу як поєднання дисциплінарного, біополітичного і некрополітичного, що, водночас з повним скасуванням усіх інститутів громадянського суспільства, забезпечує владі абсолютне домінування над населенням. Найбільш завершеною формою «некровлади» науковець вважає сучасну ситуацію в Палестині. Некровлада – це не лише контроль, стеження і розділення, це також ізоляція через створення закритих спільнот.

Ознакою некрополітики є «нормалізація смерті». Тоталітарні і авторитарні держави також створюють певні «сірі зони» або «зони смерті» – території (гетто, території з невизнаним політичним статусом і юрисдикцією), установи (колонії, установи примусового лікування, відділки поліції, будь-які місця примусового утримання), де перебувають люди, чие життя не захищене і за чию смерть ніхто не понесе відповідальність. Сюди потрапляють стигматизовані суспільством особи, ті, кого ігнорують, пригноблюють, експлуатують та, врешті, – знищують. Держава нівелює статус людини або соціальної групи до принизливого – біомаси (біологічна істота), життя якої не має значення і лише її смерть може послугувати політичним цілям суверенної влади. В цьому А. Мбембе відтворює підходи Дж. Агамбена у концепті *homo sacer*.

А. Мбембе наголошує, що саме економічна система капіталістичного суспільства призводить до організації та перерозподілу влади таким чином, що визначає певні категорії людей як «надлишкові» для системи, які через це мають втратити свій соціальний статус (Mbembe and Corcoran 2019, p. 158). Він визначає некровладу як здатність контролювати життя і смерть громадян через те, що суверенітет дає можливість виклювати певні спільноти з усього населення, залишаючи їх в стані «соціальної смерті». А. Мбембе демонструє форми, способи, процедури некрополітичної діяльності в сучасних неоліберальних глобальних суспільствах.

Політолог розглядає демократію як «расову систему життя» (Mbembe, Corcoran 2019, p. 10). «Демократичне суспільство – це замирене суспільство... Але жорстокість демократії просто замели під ковдру» (Mbembe and Corcoran 2019, p. 16). А. Мбембе стверджує, що демократію не можна розглядати поза рабовласницької та колоніальної систем (Mbembe, Corcoran 2019, p. 20). Демократія породжує «суспільство розмежування» (Mbembe and Corcoran 2019, p. 42), він стверджує, що в демократіях «надлишкове населення» повністю або частково безправне.

Концепти біополітики і некрополітики, безперечно, мають спільну методологічну основу. Проте біополітика наголошує на тому, що держава прагне позбавити людину суб'єктності, встановлюючи управління тілесністю. Політичну вигоду суверен отримує через контроль над біологічним існуванням і біологічними функціями індивіда. Натомість, з позицій некрополітики суверенна влада орієнтована на позбавлення людини людяності, зведення її до рівня біомаси, істоти. Політичну вигоду влада отримує тоді, коли людина або соціальна група позбавляються життя.

Некрополітика, не дивлячись на несприйняття цього терміну багатьма науковцями, все більше доводить свою матеріальність і необхідність. Війна актуалізувала для України некрополітичний концепт. Тимчасово окуповані території є яскравою ілюстрацією «території смерті», де життя людини не захищене жодною правовою нормою. В рамках мобілізації держава визначає категорії громадян які підлягають призиву до ЗСУ або навпаки мають відтермінування від цього, а відповідно їх життя державою визначається як більш цінне (Про затвердження Порядку проведення призову громадян на

військову службу під час мобілізації, на особливий період: Постанова КМУ від 16 травня 2024 р. № 560). Прикладом того, як держава вирішує, кому жити, кому померти є затверджені державними нормативними актами протоколи медичного сортування (Про затвердження Стандарту екстреної медичної допомоги «Медичне сортування при масовому надходженні постраждалих на ранньому госпітальному етапі»: Наказ МОЗ України від 24.02.2022 № 368). Фактично вся територія держави під час дії режиму воєнного стану (Про правовий режим воєнного стану: Закон України 12 травня 2015 року № 389-VIII) перетворюється на «територію смерті».

Аналізуючи біополітичну парадигму, слід згадати розуміння біополітики, представлене в роботі італійського філософі Роберто Еспозіто «Bios: біополітика та філософія» (Esposito 2008). Вчений доповнює біополітичну концепцію категоріями «спільнота» (*communitas*) та «іmunітет» (*immunitas*), розвиває теорію «іmunізації», розуміючи під «іmunітетом» форму захисту життя від влади. Іmunізація перешкоджає процесу створення спільнот, оскільки це призводить до розмивання меж та зникнення сталих ідентичностей (Шевчук 2010, с. 68).

Можемо зауважити, що категорія «іmunітет» не є принципово новою для наук про державу і право. Юридичні науки детально вивчають правову природу іmunітету, правовий інститут, що має багатовікову практику і розуміється як юридичний захист, виведення певної території чи особи з-під юрисдикції державної влади і з-під дії правової норми, непоширення на них загальних положень щодо юридичної відповідальності (Ткаля 2007, с. 117–118).

Вважаємо, що теорія «іmunізації» Р. Еспозіто відображає не біологічне, а саме юридичне розуміння цієї категорії. Погляд на біополітику, представлений в роботах Р. Еспозіто, акцентує не лише механізми регламентуючого впливу на людське життя з боку держави, але навпаки, «іmunну» реакцію життя на посилення дисциплінарного і контролюючого впливу, на втручання суверенної влади в біологічні процеси життєдіяльності. На нашу думку, це відкриває нове бачення і дає поштовх розвитку біополітичної проблематики.

Окремим напрямком біополітичних досліджень є вивчення значення природних чинників та факторів соціалізації, а також моральних цінностей для політичної поведінки індивідів, прийняття політичних рішень та формування індивідуальних політичних стратегій. Предмет наукового пошуку становлять «витоки та еволюція політичної поведінки людини, психофізіологічні аспекти такої поведінки, роль виховання і соціальних норм у трансформації соціальної (а пізніше і політичної) поведінки, вплив політичної поведінки на політичний процес» (Кравець 2016, с. 15). Тут слід зазначити, що відповідні ідеї ми можемо побачити ще у Н. Мак'явеллі в його «Державці» (Мак'явеллі 2019), де він акцентує увагу на вроджених рисах правителя та їх впливі на процеси управління державою.

Такий підхід презентований переважно в політологічних дослідженнях, що зосереджують увагу на людині як на творці політичного простору в контексті діяльності політичних інститутів (Кравець 2016, с. 89).

Наукові розробки навіть презентують застосування даних нейробіології для дослідження політичних процесів, коли проводилися МРТ-дослідження мозку політичних діячів з метою встановити певні особливості його роботи і кореляцію з політичною поведінкою (Peterson, Somit 2011, р. 6).

На сьогодні термін «біополітика» немає однозначного сприйняття і визначення в науці. Так **Агні Влавіанос-Арванітіс**, голова Міжнародної Біополітичної асоціації, членкиня Римського клубу дає визначення біополітики як політики зі збереження біосу (Vlavianos Arvanitis 2011). За її ініціативи ще у 1985 р. була створена Міжнародна Біополітична організація, як саме екологічна організація, що опікується проблемами збереження природного різноманіття в усіх його формах, глобальної екологічної гармонії та захистом фундаментального права людини жити в чистому навколишньому середовищі, розвитком міжнародного права про біоправа і обов'язки людини, глобальною біооцінкою технологій, розробкою нових економічних стратегій, що сумісні із збереженням довкілля, опікується екологічною освітою «громадян світу» (A brief history of BIO).

Слід зауважити, що наукова теорія розмежовує поняття «biopolis» та «biopolitics». Перший термін переважно використовується стосовно політичної практики, другий – наукове вивчення різноманітних аспектів і проблем біополітики, як то філософських, соціальних, демографічних, медичних, біоетичних тощо.

Отже, підведемо підсумки. В рамках біополітики досліджують:

- еволюційно-біологічне походження соціуму та його політичних систем;

- біологічний підхід (в тому числі, використання даних нейробіології) до вивчення соціалізації та політичних практик індивідів, вплив фізіологічних чинників, генетики на політичну і соціальну поведінку індивіда і їх співвідношення з умовами соціалізації (цікавими тут є дослідження близнюків); роль генетики в формуванні асоціальної поведінки;

- біологічні фактори, що можуть дестабілізувати політичну систему, демографічні (наприклад, статеві-вікова структура населення) умови формування і еволюції політичних режимів;

- державну політику щодо регламентації біологічних функцій людини, народжуваності, смертності, боротьби з епідеміями; демографічну політику в її найширшому розумінні;

- державний контроль і дисциплінарну владу щодо людини із застосуванням біотехнологій і досягнень сучасного науково-технічного прогресу; вирішення практичних політичних завдань на основі результатів біологічних досліджень;

- етнічні практики;

- роль держави із забезпечення біорізноманіття та гармонійного розвитку навколишнього природного середовища; екологічну політику; з

іншого боку, вплив умов навколишнього природного середовища на соціально-політичну поведінку людей;

– біоетичну проблематику, нормотворчу діяльність держави щодо новітніх біо-медичних технологій (генна модифікація організму, клонування, штучне запліднення, трансплантація тощо); юридичне закріплення прав «четвертого покоління»;

– зміну системи цінностей, етичної норми під впливом технологічного розвитку і вплив цього на соціально-політичну поведінку індивідів і суспільств;

– вирішення глобальних проблем людства, пов'язаних із депопуляцією та екологічними проблемами, роль біополітики для розширення стратегій забезпечення існування людського суспільства у майбутньому.

Різноманіття цих підходів демонструє, що представники різних наук (медицина, демографія, соціологія, політологія, природничі науки, філософія) вкладають власний сенс в біополітичний дискурс. Відтак, можемо констатувати, що на сьогодні в науці відсутнє системне визначення біополітики. Ця галузь знань потребує подальшого поглиблення, концептуалізації та визначення її місця в системі наукового знання. У будь-якому випадку, біополітика представляє собою сферу міждисциплінарних досліджень, поєднує наукові розробки філософії, біології, медицини, соціології, демографії, політології, культурології з метою розуміння тенденцій розвитку сучасного світу і формування методичних підходів до вирішення глобальних проблем сучасності.

2. Практика біополітики: соціально-філософський аналіз.

Народжуваність і смертність.

На початок XXI ст. природний демографічний приріст населення закінчився для переважної більшості розвинутих країн. За прогнозами, до середини XXI ст. цей процес завершиться у країнах Африки. Основними ознаками демографічної ситуації сучасності є:

- швидке зменшення рівня народжуваності;
- швидке зменшення рівня смертності;
- збільшення віку перших пологів для жінок;
- збільшення кількості юридично неоформлених союзів, і, відповідно, кількості дітей, народжених поза шлюбом;
- демографічне старіння населення;
- збільшення очікуваного віку проживання;
- подовження «тривалості» дитинства, періоду, коли молода людина проживає з батьками;
- перехід від уніфікованої моделі сім'ї до плюралістичної.

Відзначається кореляція: чим вищим є рівень економічного розвитку країни, тим меншими є темпи природного приросту населення. Проте в більш розвинутих країнах це компенсується міграцією, науково-технічними досягненнями (заміна робочих рук) та подовженням працездатного віку. В Україні демографічна ситуація на межі катастрофи: ми завершили

демографічний перехід, маємо колосальні демографічні втрати через війну, в Україні відсутні чинники, що дозволяють компенсувати втрату населення, як то міграція.

Демографічна політика має два основні вектори:

а) сприяння народжуваності;

б) попередження ранньої смертності, в першу чергу, чоловічої. Низький середній вік означає смертність в молоді роки.

Наталізм – державна політика, спрямована на збільшення народжуваності. Це може стосуватися як сприяння народжуваності взагалі, так і сприяння народжуваності в певних соціальних групах (фактично – євгеніка).

Це питання, яким опікувалася держава з часів Стародавнього світу (так, у IV ст. до н.е. Марк Фурій Камілл ввів у Римі податок на бездітність). Платон в своїй праці «Держава» або «Політея» (Платон 2021) розвиває власну концепцію справедливої ідеальної держави. У п'ятій книзі він виводить обов'язок для чоловіка – служити державі, а для жінки – народжувати дітей. Для отримання найкращого потомства правителі мають турбуватися, щоб найкращі чоловіки сходилися з найкращими жінками і давали найбільше найкращих нащадків. При цьому жінки повинні бути спільними, а діти мають виховуватися разом, щоб ніхто не знав своїх дітей, а діти не знали своїх батьків. Саме так держава стане згуртованою, бо всі будуть вважатися родичами. У Платона ми бачимо також ідею доцільності знищення слабких дітей після народження для підтримання досконалості держави за прикладом Спарти. Крім того, він відстоює ідею встановлення певного віку, коли громадянам дозволяється мати дітей (20–40 років для жінок і 30–50 років для чоловіків, коли вони вже показали свої хороші якості), а народжені раніше та пізніше також мають бути знищені.

За часів Середньовіччя держава не втручалася в питання дітонародження. Натомість християнська церква взяла на себе цю функцію. Тільки вона санкціонувала народження дітей. Діти, народжені поза церковної юрисдикції, піддавалися соціальному ostracismu. Релігійна норма встановила заборону народжувати поза релігійно визнаним шлюбом.

У XIX ст. наукові підходи до проблеми народження зазнали суттєвих змін. Урбанізація, розвиток медицини і науки обумовили демографічний вибух за рахунок зменшення смертності при збереженні високої народжуваності. Це призвело до поширення ідей мальтузіанства. Томас Роберт Мальтус у 1798 році в есе «Досвід закону про народонаселення» виклав демографічну і економічну теорію. Згідно неї, якщо не обмежувати зростання населення, то його кількість буде збільшувати в геометричній прогресії, буде подвоюватися кожні 25 років, у той саме час, як виробництво продуктів харчування – лише в арифметичній. Це неминуче призведе до голоду і соціальних потрясінь. Ситуація, коли збільшення населення відбувається швидше зростання обсягів виробництва засобів існування, отримала назву «мальтузіанської пастки».

Т. Мальтус не врахував можливості демографічного переходу (зміни структури народжуваності і смертності), а також появи нових джерел ресурсів за рахунок розвитку техніки і технологій. Проте його теорія справила значний вплив на соціально-філософську думку XIX ст.

Події першої половини XX ст. (війна і революції) поглинули демографічний навіс. Водночас, розвиток генетики і наукового розуміння спадковості в поєднанні і формуванням тоталітарних режимів першої половини XX ст. мали наслідком поширення прикладної євгеніки під керівництвом держави, спроби «виведення правильної людини». Прикладом, в першу чергу, є сумнозвісний Лебенсборн, створений за наказом Г. Гімmlера для підготовки молодих, «расово чистих» матерів і виховання «арійських немовлят», головним чином, дітей членів СС (Галовська та Стратонов 2022, с. 8). Проте подібні програми стимулювання «хороших громадян» народжувати провадились і в Швейцарії, і в Канаді, і в США.

Елементи євгенічних практик бачимо і в сучасному світі, коли ми говоримо, наприклад, про планування сім'ї, в тому числі, в демократичних країнах. Так, з 70-х років XX ст. на Сардинії була розпочата програма запобігання β-таласемії (серповидноклітинної анемії), пренатальної діагностики плодів, гомозиготних по гену таласемії. Дитина в цьому випадку має важку патологію. Батькам залишають вибір – народити дитину або перервати вагітність, проте це їх свідомий вибір. Результатом стало скорочення кількості народження дітей, хворих на таласемію, в 20 разів за 25 років. Народження дітей із цією хворобою є результатом інформованої згоди батьків (Kalokairinou 2007).

В XX ст. біополітичні концепти були повністю скомпрометовані наталістичною політикою тоталітарних режимів: підтримка народжуваності певних етнічних груп і, водночас, заборона цього для інших етносів, примусова стерилізація «неправильних громадян» (з генетичними, психічними хворобами або етнічно «неправильних»), державні програми євгеніки, депортації груп народів, обмеження державою кількості дітей на одну сім'ю (Китай), примусова моральність, засудження розлучень, заборона абортів тощо.

У другій половині XX ст. можна констатувати відродження мальтузіанських ідей. У 1968 р. Пол Ерліх, біолог, видав книгу «Демографічна бомба: контроль над чисельністю чи гонка до забуття» (Ehrlich 1968), де передбачав, що у 70-х роках XX ст. людство зіткнеться з голодом, що спричинить смерть сотень мільйонів людей. До 2000 р., за його прогнозом, зникне Великобританія, а середня тривалість життя американця впаде до 42 років. Ця книга була продана тиражом в 3 млн екземплярів і визначила інтелектуальну дискусію кінця 60-х–початку 70-х років XX ст.

У 1968 році за ініціативою вчених Ауреліо Печчеї і Александра Кінга був створений Римський клуб як міжнародна неурядова організація, не пов'язана з політичними партіями, класами, ідеологіями, що об'єднує до ста відомих учених, управлінців, підприємців, політичних діячів з різних країн світу. Римський клуб перетворився сьогодні на осередок для організації

трансдисциплінарних проектів з довгострокового прогнозування глобальної проблематики (Горбатенко 2012, с. 53).

У 1972 р. Римський клуб представив доповідь «Межі зростання» про довгострокові наслідки глобальної тенденції зростання населення планети. Підготовлена Денісом Медоузом з колегами на основі математичної комп'ютерної моделі розвитку сучасної цивілізації «Світ-3», розробленої професором Масачусетського технологічного інституту Джеєм Форестером, вона продемонструвала, що зростання виробництва і споживання будуть прискорюватися одночасно зі збільшенням кількості населення планети і споживання енергії, а після певної межі наступить катастрофа. Основна ідея доповіді: протягом десятиліття світ вичерпає ресурси корисних копалин.

Доповідь була перекладена більш ніж тридцятьма мовами і видана загальним накладом понад 12 млн примірників.

Автори, зокрема, зазначали: «Людина побачила межі світової системи й ті обмеження, які вони накладають на чисельність населення Землі та діяльність людей. Сьогодні більше, ніж будь-коли, людина прагне все швидше нарощувати кількість оброблюваної й населеної землі, виробництва, споживання, витрат та ін., сліпо вірячи, що середовище її існування витримає подібну експансію, що інші поступляться їй місцем, що наука і техніка ліквідують всі перешкоди на її шляху. Ми хочемо встановити той рівень, на якому прагнення до росту світового співтовариства розвиватиметься від зниження соціальної і політичної напруги до підвищення рівня життя кожної людини. Другою метою було допомогти визначити й дослідити основні чинники, що впливають на довгострокову поведінку світової системи, та їх взаємодію. Ми впевнені, що необхідної тут суми знань отримати не можна, якщо концентрувати увагу, як це часто робиться, на національних системах і короткостроковому аналізі. Ми не збиралися створювати футурологічний проект. Він повинен був стати і став аналізом існуючих тенденцій, їх впливу одна на одну, їх можливих результатів. Наша мета – попередити про світову кризу, яка може виникнути, якщо дозволити цим тенденціям розвиватися в тому ж напрямку, і тим самим запропонувати внести зміни в політичні, економічні, соціальні системи, щоб виключити можливість подібних криз» (цит. за: Горбатенко 2012, с. 54).

Як у випадку з Мальтусом, прогнози виявилися трохи перебільшеними. Світ стоїть перед проблемою депопуляції, для більшості країн світу коефіцієнт народжуваності на одну жінку сьогодні становить менше двох дітей. І головне: немає прикладів країн, де хоча б на короткий термін завдяки застосуванню державою певних заходів вдалося підняти рівень народжуваності. «Демографічний песимізм» сьогодні панує і серед науковців, і серед політичних еліт. Нова демографічна ситуація вимагатиме від держави проведення нової економічної, ідеологічної, соціальної політики. А головне – сформувати нову політику із запобігання депопуляції та реформувати систему соціального забезпечення (Eberstadt 2004).

Зміна демографічної ситуації дає поштовх цілій низці соціальних трансформацій:

- в економіці – посилення значення сфери послуг;
- збільшення значення і впливу міграцій;
- в політиці – зміна електоральної поведінки і форм народовладдя;
- в міжнародних відносинах – збільшення значення країн Африки, Індії, зменшення впливу таких країн, як Китай та Російська федерація (в міжнародних відносинах кількість населення має значення);
- в медицині – принципові зміни в підходах до надання медичних послуг, переорієнтація на 5P-медицину;
- в соціумі – що буде представляти собою суспільство без визначеної моделі сім'ї з і великою кількістю бездітних партнерств?

Всі наявні заходи державного впливу можна поділити на дві групи: обмежувальні та заохочувальні. До перших слід віднести покарання, обмеження в правах, податки для осіб, що не мають дітей. Так, у СРСР податок на бездітних діяв з 1941 по 1992 рр. в розмірі 6% від заробітку. Для чоловіків – у віці з 20 до 50 років у будь-якому випадку, для жінок – з 20 до 45 років за умови, що вони неодружені.

Заохочувальними заходами є податкові пільги і матеріальні допомоги на народження і виховання дітей. Непрямою формою стимулювання народжуваності є розвиток інфраструктури, що забезпечує виховання (дитячі садки, школи тощо), безкоштовну освіту та медицину.

Питання: чи сприяє популяризація «традиційних сімейних цінностей» вирішенню демографічних проблем? На наш погляд, ні. По-перше, вони засуджують народження дітей поза шлюбом, а це об'єктивно призводить до зменшення народжуваності. По-друге, їх прибічники вкрай неоднозначно ставляться до новітніх технологій, як то сурогатне материнство або екстракорпоральне запліднення. По-третє, «традиційні цінності» з їх ідеалами чоловічої мужності фактично формують автоагресивну поведінку чоловіка і як наслідок – рання чоловіча смертність.

Фактори, що сприяють народжуваності:

- а) релігія (прикладом того є Ізраїль);
- б) бідність, коли дитина є економічним ресурсом і гарантією виживання в старості, що характерно для багатьох африканських країн;
- в) збереження традиційної сім'ї і традиційних соціальних структур (Казахстан).

Фактори, що обумовлюють зменшення народжуваності:

- а) освіта, особливо поширення освіти серед жінок;
- б) урбанізація (для населення міст характерних менший коефіцієнт народжуваності, ніж в сільській місцевості);
- в) поширення контрацепції;
- г) розвиток соціального страхування і пенсійного забезпечення.

Питання: до чого може дійти держава в регулювання жіночої репродуктивної функції? Актуальними сьогодні є поняття «репродуктивне насильство», «репродуктивний тиск», «репродуктивний примус» як суспільне обмеження репродуктивних прав і свобод людини, переважно жінок, спроба розпоряджатися тілом жінки та її рішенням щодо планування

сім'ї (примус до вагітності, відмова проводити аборт, обмеження на використання контрацепції, навіть нав'язлива суспільна увага до бажання жінки народити дитину).

Питання: чи мають держави бути настільки занепокоєними проблемою депопуляції? Чи очікує на людство демографічний колапс («population decline»), що непокоїть навіть Ілона Маска? Чи є певна оптимальна кількість людей, що мають населяти певну територію? Соціологи впевнені, що ні. Депопуляція – ситуація, коли через недостатню кількість людей держава не здатна забезпечити підтримку інфраструктури, її матеріальної частини, в робочому стані. Саме по собі скорочення кількості населення на планеті не становить проблему для існування і розвитку цивілізації. «Депопульовані» суспільства в змозі підтримувати свій розквіт і добробут (прикладом тому є Японія та Південна Корея). З іншого боку, чим менше людей, тим менше вони завдають шкоди природі, і чи коректно ставити питання «Депопуляція врятує світ»?

За прогнозами на початку ХХІІ ст. ми побачимо стабілізацію кількості населення планети.

Біополітика в період пандемії

Сьогодні вже можна констатувати, що пандемія коронавірусу мала далекосяжні соціальні наслідки як для окремих держав, так і для глобального суспільства в цілому, не стільки тим, що наочно продемонструвала проблеми сучасної медичної системи, скільки реакцією державної влади на суто медико-біологічну проблему, що висвітлило сутнісні трансформації самої держави. Негативного впливу зазнали права і свободи людини (свобода пересування, право на працю і підприємницьку діяльність, право на охорону здоров'я і відмову від медичної допомоги, невтручання в особисте життя тощо). Пандемія спричинила серйозні випробування для системи соціального захисту і позначила необхідність перегляду її базових засад.

Основну проблему можна сформулювати наступним чином: як боротися із пандемією і при цьому не порушити самі основи сучасної демократії, зберегти базові громадянські свободи (Стегній 2021, с. 181)? Епідемія COVID-19 з масовими локдаунами, карантинами, примусовою самоізоляцією і обмеженням в пересуванні, обмеженнями в здійсненні підприємницької діяльності, не примусовою, проте наполегливо пропонованою вакцинацією дала новий поштовх в розумінні біополітичної складової в діяльності державної влади. Держави світу вдалися до різноманітних обмежувальних заходів: моніторинг витрат з банківських рахунків, рейтингування громадян, припинення роботи державних установ та обов'язкова перевірка температури тіла під час відвідування публічних місць, обмеження транскордонного переміщення та навіть закриття кордонів для товарів та осіб з певних країн, обов'язкове носіння масок для обличчя, введення QR-кодів тощо.

COVID-19 створив нові соціальні реалії: «дотримання соціальної дистанції», заміщення міжособистісної взаємодії спілкуванням он-лайн, віддалена робота, дистанційне навчання.

Водночас, пандемія коронавірусу стала своєрідним тригером, що продемонстрував якісні зміни ролі держави по відношенню до суспільства і становлення держави «надзвичайного стану». Ідея «зберігати спокій» в країнах світу не знайшла підтримки, більше того, нормальна поведінка, відсутність паніки як реакція на пандемію вважалися безглуздими і навіть небезпечними. І авторитарні, і демократичні держави реагували однаково: через посилення контрольних і обмежувально-заборонних заходів (заборонити, закрити, обмежити), введення надзвичайних заходів та надання державним органам надзвичайних повноважень. Натомість ліберальні права і свободи стали загрозою громадській безпеці (Mudde 2020). Відповідні політичні заходи виходять далеко за межі необхідної медичної допомоги, обумовлені тим, що держава розглядає людину як небезпечно ірраціональну, слабку, таку, що потребує захисту не тільки від інших, але і від себе самої.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. ми констатували послаблення централізованої державної влади, що проявлялося в територіальних розпадах (СРСР, Югославія, Чехословаччина), тенденціях до політичної децентралізації, посиленні ролі самоврядних управлінських структур і громадського сектору, актуалізації значення міждержавних об'єднань, посиленні регіональної самоідентифікації особистості, збільшенні значення мережових структур в економіці, соціальній сфері. Пандемія стала приводом для централізованих держав очолити «війну» проти коронавірусу, а через це – надати централізованій владі нової енергії, націоналізувати, об'єднати суспільство у колективній боротьбі за безпеку. І одночасно посилити нагляд і контроль, але вже на новому технологічному рівні. Дж. Агамбен говорить: «Біобезпека виявилась здатною запропонувати абсолютне припинення всієї політичної діяльності й усіх суспільних відносин як вищої форми громадської участі» (цит. за: Стегній 2021, с. 184). Дуже влучне, на наш погляд, використання ним в цьому контексті фрази «терор охорони здоров'я».

Держава «надзвичайного стану» – це ознака посилення авторитарних тенденцій. І ця модель відтворюється від однієї держави до іншої, набуваючи ознак загальносвітової. Люди залишаються закритими в своїх домівках в той час, як ззовні встановлюється поліцейська влада (Latour 2020). Розширюється регуляторне управління, активізується державне втручання. Людина наочно стає об'єктом біополітичної секьюритизації.

Але не можна цю нову державу механічно ототожнювати з авторитарними режимами минулого. Більше схоже на «симуляцію» Жана Бодріяра. Ж. Бодріяр попереджає суспільство про наступ симулякрів, заснованих на інформації, моделі, кібернетичній грі, суть яких полягає в тотальній операційності, гіперреальності, прагненні до тотального (Бодріяр 2004). В ХХІ ст. держава наполягає на забезпеченні прав і свобод через їх

обмеження. Але водночас, держава продемонструвала повну нездатність оперативно реагувати на кризу.

Тут бачимо і паралелі з концепцією глобального суспільства ризику Ульріха Бека («Суспільство ризику на шляху до другого модерну», 1986 р.) (Тарасова та Черноус 2019, с. 53; Білоусов 2016).

Чи можлива демократична біополітика в умовах протидії епідемії? Чи реально змінити колективні норми поведінки не вдаючись до посилення державного примусу? Чи поширення практики свідомої відмови індивіда від власних прав і свобод порушує базові основи демократії?

Джорджо Агамбен у своїй праці «Homo sacer. Суверенна влада і голе життя» (1995 р.) зводить політичні відносини до надзвичайного стану і заперечує договірні теорії походження держави. Він приходить до висновку, що політика Заходу завжди була біополітикою, що означає неможливість забезпечити політичні права і свободи громадянина. Головна дія суверенної влади – виробництво «голоного життя» (*nuda vita*). Дж. Агамбен розглядає сучасні ліберальні демократії як втілення авторитарної держави, коли одним з проявів авторитаризму є прагнення демократичних держав використовувати надзвичайний стан – чи то у відповідь на пандемію, чи то у відповідь на війну чи тероризм. Основна ознака надзвичайного стану – заміна легальних правил і процедур на надзвичайні, введені виконавчою владою, незважаючи на офіційну доктрину плюралізму, парламентаризму, конституційності. Дж. Агамбен виводить походження концепції надзвичайного стану з часів Стародавнього Риму. Саме там вперше юридично закріплюються положення, за якими диктатор мав необмежені повноваження у випадку війни чи іншої надзвичайної ситуації. Верховенство права та легальні процедури діють тільки тоді, коли в державі немає надзвичайної ситуації або коли її існування не опиняється під загрозою. Парламентська демократія, за Дж. Агамбеном, – лише маска Левіафана.

Пандемія посилила тренди щодо зміни цінностей, формування нової етики «дистанціювання від життя» (соціального, політичного, економічного), сучасний ескапізм. В центрі етичних принципів ставиться саме «голе життя».

COVID-19 актуалізував складні біоетичні проблеми. Медичні установи демократичних країн зіткнулися з масштабним навантаженням і такою кількістю хворих, що вперше за багато десятиліть постали перед дилемою медичного сортування («медичне сортування» або «тріаж» – визначення пріоритету надання допомоги пацієнтам в умовах недостатності ресурсів в залежності від складності їх стану). Кого спасати першим? Чиєму життю надати перевагу? За яким критерієм визначити цінність людського життя? Хто має вирішувати, кому жити, кому помирати (Robert and others 2020; Vergano and others 2020; Georgantzi 2020)?

І законодавча норма, яка може регламентувати це, жодним чином не позбавляє лікаря особистої моральної відповідальності від рішення, кого рятувати першим і кому надати перевагу жити (Гревцова 2020).

Управлінські рішення держави періоду COVID-19 можна охарактеризувати як такі, що порушують правові межі діяльності влади,

виходять за рамки, дозволені законодавством, і суперечать основному принципу публічного права: владі дозволено лише те, що прямо передбачене в законі. Політична боротьба з коронавірусом неминуче матиме наслідком посилення авторитарних тенденцій, не залежно від формальних політичних режимів країн, збільшення державного впливу на мікро- і макро- соціальні відносини.

Ще один висновок можна зробити з досвіду пандемії: щодо посилення ролі міжнародних структур. Філософами XX ст. біополітика розглядалася виключно як властивість національної влади, контрольно-регламентарні повноваження на рівні держави. Події пандемії продемонстрували становлення біополітики на міжнародному рівні, посиленні в цьому значення ВООЗ. Частково це мало місце і раніше через затвердження ВООЗ медичних протоколів лікування. За часів пандемії повноваження ВООЗ поширилися на рекомендації державам щодо провадження заходів протидії COVID-19. Відтак можна констатувати становлення глобальної біополітичної системи як підтвердження концепту глобальної біополітики А. Негрі.

Коронавірус продемонстрував обмеження традиційних дискурсів біополітики: людина одночасно є і загрозою для безпеки, і суб'єктом, що підпадає під захист. COVID-19 змінив розуміння національної безпеки з точки зору безпеки людського суспільства, здатності державної влади забезпечити інфраструктурну складову системи охорони здоров'я, ефективну систему соціального захисту (в умовах збільшення прекаріату – соціальної групи, представники якої мають нестабільний спосіб життя без довгострокових гарантій, в тому числі, серед працездатного населення), безпечні умови проживання тощо.

Біотехнології та геномна реєстрація людини

Складовою концепту біополітики є проблематика людини і біотехнологій. Сучасні біотехнології радикально втручаються в природу людини і змінюють її тілесність, психіку, генетику, актуалізують її філософське розуміння (Бабіна 2021, с. 96).

Питання трансформації парадигми природи людини цікавить сучасну науку з різних аспектів: техногенна модифікація людини (Підвальний 2018), людська тілесність в аспекті кіберкультури (Богаченко 2017), гібридизація людини і техніки в контексті біоетики (Місержи 2019), бодімодифікація в контексті філософії трансгуманізму (Морґе 1993) тощо.

Розвиток науки генетики і генної інженерії, косметологічні та хірургічні технології «вдосконалення» людського тіла (на фоні ідеології утопічної досконалості) мають не лише етичні, але і політичні наслідки. Ідентичність індивіда сьогодні пов'язана із біометричними даними, а тоталітарні режими сучасності (як то Російська федерація) впроваджують законодавство щодо геномної реєстрації людини. Поява нових біотехнологій багато в чому змінила зміст біополітичного концепту (Funke 1985).

Проблематика природи людини з огляду на поширення біотехнологій (клонування і генної інженерії), лібералізації євгенічних практик і моральні межі

євгеніки стала предметом наукового осмислення в роботі Ю.Габермаса «Майбутнє людської природи» (Habermas 2001; Владленова 2014, с. 5–6). Ю. Габермас протиставляє «негативну» і «позитивну» євгеніку.

В першому випадку, «авторитарна євгеніка» спрямована на централізоване проектування і контроль. Натомість «ліберальна євгеніка» має на меті боротьбу із спадковими захворюваннями та вдосконалення природи людини. Філософ акцентує на тому, що в ліберальному суспільстві євгенічні рішення керовані інтересами вигоди і попиту, орієнтовані на індивідуальний вибір батьків, бажання замовників і клієнтів. Але на відміну від соціальних впливів на особистість, рішення, що стосуються біологічної природи індивіда, є невідворотними, не можуть пізніше бути зміненими його зусиллями. Генетичне втручання стосується можливості особистості бути собою, сприймати себе як суб'єкта творення власного життя, змінює міжособистісні взаємини, коли одна людина визначає структуру геному іншої, що ставить під питання принцип рівності і здатність людини самотійно і вільно ухвалювати рішення. На думку автора, таким чином євгенічні практики є принципово несумісними з базовими принципами демократичного конституційного суспільства і не можуть бути легітимовані, бо селекція бажаних якостей індивіда в основі своїй суперечить поняттю свободи особистості, заздалегідь визначає певні життєві плани стосовно людини, заперечуючи її право бути собою, коли саме тіло індивіда з моменту народження сприймається ним як об'єкт втручання ззовні.

Ю. Габермас аналізує, як медична індустрія, наука і державна політика співпрацюють у прагненні усунути недоліки людини через технології редагування геному людини. В результаті біотехнологічної трансформації змінюється ставлення людини до власного існування, що стає основою сучасної біополітики (Шевчук 2010, с. 61).

Американський фурутолог Ф. Фукуяма в своїх філософських аналізах (праця «Наше постлюдське майбутнє: наслідки біотехнологічної революції», 2002 р.) (Fukuyama 2002) також зосередив увагу на вплив біотехнологій на природу людини і наслідки її трансформації, концептуючи поняття «постлюдське». Революційність змін, що відбуваються, на його думку, походить із факту, що природа людини протягом всієї історії була стабільною, що мало важливі політичні наслідки. Історію людства, прогрес складності і розгалуженості соціальних і культурних інститутів визначало саме постійне прагнення людини до самовдосконалення (Fukuyama 2002, р. 27–28). Втручання в природу людини через біотехнології стає сферою політичного, як то питання генетичної дискримінації чи таємниці генетичної інформації. «Постлюдський світ» викликає занепокоєння філософа, він не вважає, що нові реалії розширять свободу особистості, навпаки. «Постлюдський світ» може стати більш ієрархічним, конкурентним, сповненим соціальних конфліктів, світом, де поняття «загальнолюдського» втратить будь-яку актуальність, а поєднання людських генів з іншими видами знищить саме розуміння «людини» (Шевчук 2010, с. 62). Небезпека втрати ідентичності – одна з основних проблем людини майбутнього.

Чи можна в такому випадку просто заборонити розвиток і використання біотехнологій? Навіть не зважаючи на позитивні аспекти? Досвід людства свідчить, що ні. Якщо з'явилася нова технологія, її не можна заборонити, вона буде розвиватися всупереч політичним перепонам, але вже в нелегальному полі. Наочно це демонструє дослідження китайського професора Хе Цзянькуєм. У 2018 р. він провів експеримент із генного редагування ембріонів сестер-близнючок, що дозволило їм мати вроджений імунітет до ВІЛ. Роботу він проводив приховано від Південного університету науки і технологій, де працював, бо це заборонено китайським законодавством. В його дослідженні взяли участь вісім пар, в яких були ВІЛ-позитивний батько і ВІЛ-негативна мати. Ці діти вже народились. Реакція з боку академічної спільноти і державної влади була вкрай негативною, науковця притягнуто до юридичної відповідальності (Воронін 2018).

Але це ще раз показало неефективність законодавчої заборони наукового прогресу. Технологію можна лише законодавчо унормувати, врегулювати процедурні аспекти її застосування, як це вже було зроблено, наприклад з технологією сурогатного материнства.

Підводячи підсумки, філософська і політична наука рубежу ХХ–ХХІ ст. чітко проводила межу між політикою і життям. Науковий дискурс сформулював критерії, які дозволили однозначно визначити, коли втручання держави в біологічні процеси життєдіяльності людини стають несумісними з принципами демократії, прав і свобод людини, гуманізму. В сучасному постпандемічному, постдисциплінарному, технологічному світі ця межа зникла. Антропоцентричні авторитарні тенденції стали реаліями сучасних демократій. ХХІ ст. можна вже з усіма підставами визначити як століття біоцентризму.

Список використаних джерел

Бабіна, С. І. (2021). Трансформації людини в сучасному культурному просторі: етико-аксіологічний аспект. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія: збірник наукових праць*. Харків: Право, № 4 (51), 96–107.

Білоусов, О. С. (2016). Концепція «суспільства ризику» в контексті аналізу сучасного глобального соціуму. *Політикус*, Вип.3, 32–36. URL: http://politicus.od.ua/3_2016/8.pdf.

Богаченко, В. В. (2017). Феномен тілесності в аспекті кіберкультури. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, Вип. 69, 31–35.

Бордіяр, Ж. (2004). *Симулякри і симуляція*. Пер. з фр. В.Ховхун. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи».

Владленова, І. В. (2014). Трансформація природи людини: виклик сучасних технологій (за Ю. Габермасом). *Вісник національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія, №3, 5–14.

Воронін, М. (2018). Китайський професор оголосив про народження генетично модифікованих дітей // *BBC News. Україна*. 26 листопада. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-46352768>.

Галовська, А. О., Стратонов, В. М. (2022). Вплив релігійних норм та ідеології на права жінок і дітей у першій та другій третині XX ст. в Ірландії та нацистській Німеччині. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*, Вип.1, 5–9.

Горбатенко, В. (2012). Римський клуб і організація трансдисциплінарних проєктів з довгострокового прогнозування глобальних проблем. *Політичний менеджмент*, №3, 52–64.

Гревцова, Р. (2020). «Важко бути богом»: етичні і правові виклики медичного сортування. *Ваше здоров'я*. 19.11.2020. URL: <https://www.vz.kiev.ua/vazhko-buty-bogom-etychni-ta-pravovi-vyklyky-medychnogo-sortuvannya/>

Калюжна, Ю. І. (2023). Концепти «біополітика» і «некрополітика»: методологічні перспективи щодо сучасних соціально-політичних досліджен. *Сучасне суспільство*, Випуск 2 (27), 78–87.

Костючков С. К. (2014). Біологічне й соціальне розуміння природи людини: біополітичний аспект. *Грані*, №9, 72–76.

Костючков, С. К. (2020). Пандемія коронавірусної хвороби-2020: біополітична інтерпретація. *Актуальні проблеми політики*, Вип. 65, 117–124. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/e2b785ad-b5b1-46b7-aea4-59cc0610351f>.

Кравець, А. Ю. (2016). Біополітика як новий напрям наукових досліджень в межах сучасної політичної науки. *Стихія політики: революція та еволюція: матеріали Другого Південноукраїнського конвенту Міжнародної асоціації студентів політичної науки* (м. Одеса, 18–19 берез. 2016 р.) / за заг. ред. Д. В. Яковлева. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 13–15.

Кравець, А. Ю. (2016). Предметна сфера дослідження біополітики: витоки, проблеми, перспективи. *European political and law discourse*, Volume 3, Issue 3, 89–93.

Мак'явеллі, Н. (2019). *Державець*. К.: Фоліо.

Міжнародна Біополітична організація. URL: <https://www.biopolitics.gr/>

Місержи, С. Д. (2019). Гібридизація людини та техніки як трансформація межі тілесності: в контексті біомедичної етики. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*, № 2 (30), 154–159.

Омельченко, Ю. (2019). Некрополітика як форма біополітики. *Київські філософські студії-2019: Матеріали наукової конференції: тези доповідей*. Київ: Київський університет ім. Бориса Грінченка, 395–397.

Підвальний, Д. О. (2018). NBIC конвергенція – каталізатор техногенної модифікації людини. *Філософія науки: традиції та інновації*, № 1 (17), 30–40. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/5826/1/Pidvalnyi.pdf>.

Платон. (2021). *Держава*. Пер. з давньогр. Д. Коваль. К.: Апріорі.

Про затвердження Порядку проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації, на особливий період: Постанова КМУ від 16 травня 2024 р. № 560 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/560-2024-%D0%BF#Text>.

Про затвердження Стандарту екстреної медичної допомоги «Медичне сортування при масовому надходженні постраждалих на ранньому госпітальному етапі»: Наказ МОЗ України від 24.02.2022 № 368 URL: <https://moz.gov.ua/uk/decrees/nakaz-moz-ukraini-vid-24022022--368-pro-zatverdzhennja-standartu-ekstrenoi-medichnoi-dopomogi-medichne-sortuvannja-pri-masovomu-nadhodzhenni-postrazhdalih-na-rannomu-gospitalnomu-etapi>.

Про правовий режим воєнного стану: Закон України 12 травня 2015 року № 389-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

Стандратюк, Д. (2008). Особливості концептуального осмислення політичного в теоретичному підході Карла Шмітта. *Вісник Львівського університету. Сер. філос.-політолог. студії*, Вип. 18, 379–385.

Стегній, О. (2021). Біополітика в період пандемії COVID-19: дилеми суспільної безпеки та свободи. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, № 2, 181–196.

Тарасова, О. А., Черноус, Л. С. (2019). У. Бек і Е. Гідденс про суспільство ризику. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, Вип. 83, 53–58.

Ткаля, О. В. (2007). Правовий імунітет та його різновиди. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* / С. В. Ківалов (голов. ред.). Одеса: Юрид. л-ра, Вип. 36, 117–126.

Фуко, М. (2020). *Наглядати і карати. Народження в'язниці*. Пер. П.Тарашук. К.: Клубук.

Шаповалова І. В. (2021). Біополітика і біовлада: сутність концептів в соціально-філософських вимірах. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*, 31(2-3), 19–29. URL: <https://www.journal-discourse.com/uk/kataloh-statei/2021/2021-r-312-3/biopolityka-i-biovlada-sutnist-kontseptiv-v-sotsialno-filosofskykh-vymirakh>.

Шевчук, Д. (2010). Біополітика як парадигма розуміння феномену політичного у сучасній філософії. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. Сер.: Філософія, Вип.7, 59–70. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/3742/1/Shevchuk.pdf>.

A brief history of BIO. URL: <https://biopolitics.gr/biowp/who-we-are/about-bio/>.

Agamben, G. (1998). *Homo sacer: sovereign power and bare life*. Stanford: Stanford University Press.

Club of Rome. URL: <https://www.clubofrome.org.ua/>.

Coleman, M., Grove, K. (2009). Biopolitics, Biopower, and the Return of Sovereignty. *Environment and Planning: Society and Space*, 27(3), 489–507.

Dillon, M. (2015). *Biopolitics of Security: A Political Analytic of Finitude*. Abingdon: Routledge.

- Eberstadt, N. (2004) Bonython John Lecture. *The Coming Global Depopulation*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ahjdeDhP09o>.
- Ehrlich, P. (1968). *The Population Bomb: Population Control or Race to Oblivion*. New York: Ballantine Books. URL: <http://pinguet.free.fr/ehrllich68.pdf>.
- Esposito, R. (2008). *Bios: biopolitics and philosophy*. London, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Foucault, M. (2004). *Society Must be Defended: Lectures at the Collège de France, 1975–76*, eds. M. Bertani and A. Fontana, trans. D. Macey, London, Penguin.
- Foucault, M. (2007). *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France, 1977–1978*. Basingstoke: Palgrave-Macmillan.
- Foucault, M. (2008). *The birth of biopolitics. Lectures at the College de France 1978–1979*. New York: Palgrave Macmillan.
- Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. New York, London: Free Press.
- Fukuyama, F. (2002). *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Funke, O. (1985). Biopolitics and Public Policy: Controlling Biotechnology. *American Political Science Association*, Vol. 18, № 1, 69–77. URL: <https://www.jstor.org/stable/418808>
- Georgantzi, N., (2020). How COVID-19 is compounding inequalities in against older persons. *Equinet*, Oct 1, URL: <https://equineteurope.org/2020/covid-compounding-inequalities-against-older-persons/>.
- Goffman, E. (1970). *The Characteristics of Total Institutions* / ed. by A. Etzioni. *A Sociological Reader in Complex Organizations*. L.
- Gržinić, Marina (2021). Necropolitics by Achille Mbembe. Extended essay on the book. *Filozofski vestnik*, Volume XLII, Number 1, 221–243.
- Habermas, J. (2001). *Die Zukunft der menschlichen Natur Auf dem Weg zu einer liberalen Eugenik?* Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hardt, M. and Negri, T. (2001). *Empire*. Harvard University Press.
- Kalokairinou, E. M. (2007). The experience of beta-thalassaemia and its prevention in Cyprus. *Med Law Jun*, 26(2), 291–307. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/17639852/>.
- Latour, B. (2020). Is This a Dress Rehearsal? *Critical Enquiry*, 26 March. URL: <https://critinq.wordpress.com/2020/03/26/is-this-a-dress-rehearsal>.
- Lazzarato, M. *From biopower to biopolitics* [Електронний ресурс]. URL: <http://www.generation-online.org/c/fcbiopolitics.htm>.
- Mbembe, A. Necropolitics. *Public culture*, 15(1), 11–40.
- Mbembe, A., Corcoran, S. (2019). *Necropolitics*. Durham, NC: Duke University Press.
- More, M. (1993). *Technological self-transformation: Expanding personal extropy*. URL: http://fennetic.net/irc/extropy/ext10_1.pdf.
- Mudde, C. (2020). ‘Wartime’ Coronavirus Powers Could Hurt Our Democracy—Without Keeping Us Safe. *Guardian*, 24 March. URL:

<https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/mar/24/wartime-coronavirus-powers-state-of-emergency>.

Negri, A. (2007). The Labor of the Multitude and the Fabric of Biopolitics. *History, Subjectivity*, [online], 23(2). URL: <https://mediationsjournal.org/articles/the-labor-of-the-multitude-and-the-fabric-of-biopolitics>.

Peterson, A., Somit, A. (2011). *Biology and politics: The cutting edge*. UK: Emerald Group Publishing.

Robert, R., Kentish-Barnes, N., Boyer, A. et al. (2020). Ethical dilemmas due to the Covid-19 pandemic. *Ann. Intensive Care* 10, Article number: 84. URL: <https://doi.org/10.1186/s13613-020-00702-7>.

Rose, N. (2007). *The Politics of Life Itself*. Princeton: Princeton University Press.

Somit, A. (1968). Toward a More Biologically-Oriented Political Science: Ethology and Psychopharmacology. *Midwest Journal of Political Science*, Vol. 12, №4, 550–567. URL: <https://www.jstor.org/stable/2110295>.

Thorson, T. (1970). *Biopolitics*. New York: Holt, Rinehart and Winston. URL: https://www.bard.edu/library/arendt/pdfs/bc_Arendt_Thorson_Biopolitics.pdf.

Vergano, M., Bertolini, G. et al. (2020). Clinical ethics recommendations for the allocation of intensive care treatments in exceptional, resource-limited circumstances: the Italian perspective during the COVID-19 epidemic. *Critical Care*, Volume 24, Article number: 165. URL: <https://ccforum.biomedcentral.com/articles/10.1186/s13054-020-02891-w>.

Vlavianos Arvanitis, A. (2011). *Biopolicy – Building a green society*. Cadmus. URL: <http://www.cadmusjournal.org/node/73>.